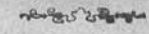

89(.99)

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Printed in Turkey

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՐԻ

ԳԻՐԻՔ Ա.

1896

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Մ

Տպարան Ս. Շարանեի և Ռ. Բեկ. Նիկ. 21.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Արտոյտ. զրոյց. ԹՈՒՄԱՆԷ	1
Սուրբ ոսկերք. ԲԱՓՓԻ.	20
Մի՛ լար, իմ՛ ընկեր. ԹՈՒՄԱՆԷ.	23
Հոռւմ են ամպերը. ԹՈՒՄԱՆԷ.	25
Ստեփաննոս Պալասանեան. ԻՍ. ՅԱՐՈՒ-	
ԹԻՒՆԵԱՆ	27
Հայրենիք. ԼԷՕՊԱՐԴԻ. Թարգմ. Ճ.	58
Երկու ամիս Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհ-	
ներում. ԲԱՓՓԻ	60
Մի կտոր հաց. Ի. ՊՕՏԱՊԷՆԿՕԻ. Թարգմ.	
Գ. Զ. Ա.	110
Երբորդ սեռ. Վ. ՓԷՐՐԵՐՕԻ, Թարգմ. Յ.	
ԼԱԼԱՅԵԱՆ	130
Դէպի Աթէնք. Հ. ՍԵՆԿԵԻԻԶԻ. Թարգմ.	
Գ. Զ. Ա.	152
Դաստիարակութեան զօրութիւնը. Թարգմ.	
Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ	183
Քահանաների նիւթական ապահովութեան	
խնդիրը. ԳԻԻՏ. ԶԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ	247

ՄԱՏԵՆԵԻՍՏԿԱՆ

Ա. Դարագաշեան, Քննական պատմ. Հայոց.	
Ա. ԽԱՀԱՏՐԵԱՆ	263

519-246

Printed in Turkey

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

—

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

ԴԻՐԻ Ա.

1896

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

Տ Փ Խ Ի Մ

Տպարան Ս. Շարաձէի եւ ԸճԿ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1896

Дозволено цензурою Тифлисъ. 29 Декабря 1895 г.

62-54

Printed in Turkey

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Արտոյտ. զրոյց. ԹՈՒՄԱՆԷ	1
Սուրբ ոսկերք. ԲԱՓՓԻ	20
Մի լար, իմ ընկեր. ԹՈՒՄԱՆԷ	23
Հոռւմ են ամպերը. ԹՈՒՄԱՆԷ	25
Ստեփաննոս Պալասանեան. ԻՍ. ՅԱՐՈՒ- ԹԻՒՆԵԱՆ	27
Հայրենիք. ԼԷՕՊԱՐԴԻ. Թարգմ. Ճ.	58
Երկու ամիս Աղուանից եւ Սիւնեաց աշխարհ- ներում. ԲԱՓՓԻ	60
Մի կտոր հաց. Ի. ՊՕՏԱՊԷՆԿՕԻ. Թարգմ. Գ. Բ. Ա.	110
Երրորդ սեռ. Վ. ՓԷՐՐԵՐՕԻ, Թարգմ. Յ. ԼԱԼԱՅԵԱՆ	130
Դէպի Աթէնք. Հ. ՍԵՆԿԵԻԻԶԻ. Թարգմ. Գ. Բ. Ա.	152
Դաստիարակութեան զօրութիւնը. Թարգմ. Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ	183
Քահանաների նիւթական ապահովութեան խնդիրը. ԳԻԻՏ. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ	247

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԵՆ

Ա. Գարագաշեան, Քննական պատմ. Հայոց. Ա. ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ	263
---	-----

Փ. Բորիձէ. վրացերէն երգեցմունք պատարագամատուցի	305
Ա. Գալստեան. Բագուի աղքատախնամ եկ. Հոգ. պատմ.	306

ՊԼՏՄԵԿԱՆ

Տփխիսի աներումը աղա Մահմադ խանի ձեռքով.	308
Մ. Էմինի նամակը Գէորգ Հախվերդեանին.	322
Յ. Չէրքէզեանի նամակը Մատթէոս Կաթողիկոսին.	326
Ս. Նազարեանի նամակը Մատթէոս Կաթողիկոսին	329

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Դիեաի սխալներ. Կ. ՀԵՍՍԻ. թարգմ. Ս. ԿԱՆԱՅԵԱՆՅ.	334
Փառաստ. ԳԷՕԹԷԻ. նախերգ. Գ. ԲԱՐ. ԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ.	347
Նիւթեր դպրոցական պատմութեան համար.	353
Մայր Աթոռի թանգարանը:	357
Ստացուած գրքեր	358

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Printed in Turkey

Ա Ր Տ Ո Յ Տ

ԶՐՈՅՑ ԱՐՏՈՅՏՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Ա.

Այն երկիրը, որտեղ մենք ապրում ենք, կատարեալ զրախտ է: Բնութիւնն այնտեղ կարծես ամեն ճիգ թափել է իւր ամենավսեմ շնորհքը ցոյց տալու: Դժբաղտաբար բանաստեղծի հանճար չունիմ, որ կարողանամ թէ կարգին և թէ պերճաշուք խօսքերով մանրամասն նկարագրել մեր չքնաղ երկրի բարձրաբերձ լեռները, կանաչավառ արօտները, բիւրեղի պէս լստակ աղբիւրները, մշտադալար անտառները, թաւ ծմակները, ծառերը, ծաղիկները և այն ամենը, որ մահամերձին էլ հոգի ու կեանք են շնչում: Սակայն, ո՞ր վարդի թփի տակ օձ չէ սողում, ո՞ր մանուշակի արանքում փուշ ու տատակ չէ բուսնում, ո՞ր ոսկէզօծ արտերի մէջ որոմն չէ աճում. — Դրանք բնական են, դրանք ամեն տեղ էլ կան, միայն այդ ամեն տեղն էլ կամ մի որոշ չափով են այդ բոլորը երևան գալիս, կամ երևալուն պէս ջնջւում, անհետանում են: Իսկ մեր զրախտապատկեր երկրում այդ զաղիր երևոյթները որքան արագ են ա-

ճուժ, նոյնքան և աւելի արագ բազմանում են և ան-
յազուրդ տղուկի նման ծծում մեր արիւնը և մինչեւ
ծուծը հասցնելով մաշում ու հալում մեր կեանքը: Նա՝
ով չէ խղճահարում ու պղծում է քնքոյշ վարդը և
առհասարակ գեղեցիկ, խնկաբոյր ծաղիկը, ով չէ հան-
դուրժում անմեղ թռչնոց թռիչք դալայլիկը, ով գար-
շում է մարգարտացալ տղբիւրի խոխոջլենից կամ սար-
սափում է լուսնեկափառ, աստեղազարդ երկնքից, նա
արհամարհում է գեղեցկութիւնը: Իսկ ով արհամար-
հում է գեղեցկութիւնը, նա մի հրէշ է, որ ոչ սիրտ
ունի, ոչ խիղճ, հետեւեալ ոչ բարութիւն գիտէ և ոչ
ազնուութիւն:

Մեզ վիճակուել էր այդպիսի մի շարք փծուն ա-
րարածների ճանկերում մնալ: Նրանք ճգնում էին աշ-
խարհի երեսից ջնջել մեր արտոյտների ամբողջ սերուն-
դը. մի սերունդ, որի որերոյն քաղցր պատմութիւնը
մնացել էր ինչպէս վառ ճրագ մութ գրուանի տակ:

Մեզ ոչ ոք չէր մտաբերում: Մենք մխիթարւում
էինք լոկ իրարով: Սակայն մենք, որ միշտ ապրում
ենք կենսատու հասկերի արանքում, չէինք կասկածում,
որ Այն Կապոյտը, որին միշտ յառած ենք մեր հայեաց-
քը, որին փառաբանում ենք ամեն օր՝ արշալոյսից սկսած
մինչև վերջալոյս, մի օր մեզ կմտաբերէ և մեր տան-
ջանքին վերջ կդնէ: Մենք յուսահատուել չգիտենք, դո-
րա համար և լուռ, անտրտունջ հանդուրժում էինք
մեր անողորմ ճակատագիրը:

Եւ նա՝ ով յոյս է տածում երկնքին և հաւատում
է, որ իւր սև օրուան կյաջորդէ մի սպիծառ արշալոյս
և աստեղազարդ այն կապուտափառ զմբէթում կտես-
նէ մի վառուած Լուսաբեր, նա մի օր այդ պսակը
կզգուէ, սակայն այդպիսիին մնում է անյողդողդ մնալ, սի-
րել իւր հայրենիքը և կռուել կեանքի ամեն դառնա-

դէտ հոսանքների դէմ: Իմ լուսահոգի պապն ասում
էր. «ամեն կռուի վերջը յաղթութիւնն է», և ճշմա-
րիտ առանց կռուի յաղթութիւն չկայ: Սակայն կռուողը
համբերութեամբ պէտք է կռուէ: Տենդոտ մարդիկ ան-
պարտ չեն մնալ:

Մեր շինածը չքանդէք, յիշում եմ պապիս խօս-
քերը, մեր հիմքն ամուր է, բայց եթէ հանգամանք-
ները պահանջեն, որ մեր շինածը փոխուի, այն ժա-
մանակ նրան փոխեցէք, սակայն ամեն մի նոր շինու-
թիւն գրէք նոյն հիմքի տեղը:

—Այժմ համառօտ պատմեմ թէ՝ ո՞րտեղ էր շի-
նուած մեր բոյնը, ով վերջը մեր գլխին տէր դարձաւ
և թէ ինչպէս այդ ապիկար տիրոջ կարողացանք ա-
զատուել:—Ճշմարիտ է, նա՝ ով հանգամանքներն իրան
խոնարհեցնէ, շատ մեծ է աշխարհիս երեսին, սակայն
ով այդպէս չկարողանալ պէտք է տանէ հանգամանք-
ների պահանջը և ջանալ նրանց առաջ գէթ չընկճուի
հոգևով: Չարի հետ բարին միասին են ծնւում, ապա
իրար հետ կռուելով նետում են աշխարհ և իւրաքան-
չիւրը նրանցից ճիգ է թափում իւրովսանն առաջ տա-
նել, մեզ մնում է նրանց լաւ հասկանալ և ոչ մի ար-
տաքինով չխաբուել ու անձնատուր չլինել մահաբեր
չարութեան: Չարութեան գեղեցկութիւնը արտաքինումն
է, բարութեանը ներքինում: Ոչ մէկի առաջ էլ չպէտք
է երերալ, քաջ պէտք է մնալ, երկուսն էլ լաւ ու-
սումնասիրել, ապա լաւին հետեւել: Մենք մի շատ նեղ
վիճակի մէջ էինք, հանգամանքները միշտ չարն էին
բերում մեզ: Սակայն, ինչպէս ասացի, մեր ցեղի արիւ-
նը անարատ է, ուստի և մենք չարութեան առաջ
չընկճուեցանք: Ընդհակառակը մենք միշտ կռւում էինք:
Եւ կռւում էինք, յուսալով, որ չարութիւնն էլ վերջ
կունենալ և մենք վերջապէս ազատ շունչ կքաշենք:

Պժբաղտաբար մեր կռիւը դարձաւ յարատեւ, մեր ճակատագիրը միանգամայն անողոք էր, ոչ մի տեղից սըրտագին օգնութիւն չէինք տեսնում: Արիւն թափելը, սիրելիների դիակներ գրկելը մեզ համար սովորական երևոյթներ դարձան:

Երբեմն մէկի մահը միւսին ազատութիւն է. մի օր ինձ այսպէս ասաց իմ լաւ բարեկամ Սոխակը:— Զարեհից մահն անխուսափելի է, աւելացրեց նա:

—Այդպէս էլ եղաւ մեզ համար: Ահա թէ ինչպէս:

Բ.

Արտոյտներիս գլխաւոր բնակավայրը արտերն են: Այն արտը, որի մէջ մենք ապրում էինք, ընկած էր մի բարձր սարի ստորոտում: Վերեւ ու ներքեւ, աջ ու ձախ նա համարեան շրջապատուած էր բազմաթիւ գետերով, առուներով ու աղբիւրներով: Գարնան ու աշնան մեր երկիրը ծածկում է կանաչ թաւիշով, իսկ ձմեռը միայն հանգստանում սպիտակ սաւանի տակ:— Կար ժամանակ, որ նրան իշխում էին մեր պապերի պապերը, մեր քաջարի և խելացի արտոյտները, իսկ այժմ վատ հանգամանքների շնորհիւ նա մնացել է օտարի ձեռքում. և ի՞նչ էք կարծում. ո՞ւմ ձեռքում, ո՞ւմ իրաւունքի տակ. ահ, դժուարանում եմ ասել. Բոլի, գարշակ, աւերակասէր Բոլի: Եւ այն օրուանից, երբ նա մեր իշխանների գալիսոնն առաւ իւր ձեռք, մեր գրութիւնը դարձաւ դժոխային:

Ինքը, այդ լպիրշ Բուն ապրում էր մեր երկրից հեռու, ընդարձակ ծովերի մօտ: Իւր ստոր արբանեակները, որ միևնոյն է թէ իւր հաւատարիմ պաշտօնեա-

ները թափուել էին մեր սիրահեղ արտի խորքերը և սկսել գիշեր ցերեկ ծծել մեր արիւնը և կլանել մեր ամբողջ քրտինքի պտուղը:

—Այսպէս լպիրշ ագռաւը մի առանձին տէր էր, դաժան կտցահարը առանձին պաշտօնով առանձին տէր, ուրիշները նոյնպէս: Կռուէլ. ախ, քանի մէկի հետ կռուել: Թափառաշրջիկ կռուկները մի տեղ հանգիստ չունին: Հարաւից հիւսիս էին թափառում և կամ ընդհակառակն: Այդ միջոցներին պէտք է տեսնել նրանց արած կողոպուտը, նրանց հասցրած վնասներն ու նրանց պատճառած աղէտները, օ, սարսուռ եմ, երբ այդ բոլորը լիշում եմ: Այդ ալլանդակ, անհոգ, անսիրտ արարածներից, որ ամենևին հանգիստ չունէինք, դեռ չազատուած ընկնում էինք ուրիշների ճանկը և կամ արնաթաթախ ազատուած կամ միանգամայն կուլ գնում: Կաշաղակներին հօ ամբողջ աշխարհը գիտէ, որ ապրելու համար ոչ մի որոշ տեղ չունին, աշխատելու էլ ոչ մի որոշ գործ: Իբրեւ գող, աւազակներ ամեն օր ընկած էին մեր երկրի այս և այն կողմերը և ով մեզանից մի բոյն էր շինում, առաջ իրանք էին ներս մտնում և պատահում էր, որ ամեն կեղտոտութիւն անելով, թողնում, դուրս էին գնում, պատահում էր, որ առօք փառօք նստում և իրանց այդ բոյնի տէր էին հռչակում: Խեղճ արտոյտներս, որ ոչ իրաւունք ունէինք խօսելու, ոչ էլ զէնք պաշտպանուելու, ստիպւում էինք լռել և ամեն ինչ համբերութեամբ տանել: Ի՞նչ անէինք: Ել առանձին ոյժ չունէինք: Մեր ոյժը մեր թեւերի մէջն էր, մեր քաջութիւնը աշխատութեան և շնորհքի մէջ: Իսկ դրանք, ախ, եթէ տեսնէիք նրանց ժանտ թւերը, թունաւոր կտուցները, եղունգները, դաժան աչքերը... Ե՛, ո՞ր մէկն ասեմ, ո՞ր մէկը պատմեմ: Եւ դրանք Բու իշխանի թիկնապահներն էին:

Բուն ապրում էր հեռու, ծովերի մօտ, աւերակների մէջ, իսկ թիկնապահները գրեթէ մշտապէս մեր մէջ: (Լաւ թիկնապահներ են, այնպէս չէ):

Դրանց վարմունքից պատմեմ մի անմոռանալի դէպք, որ լիջելով ամբողջ մարմնով սարսուռւմ եմ: Այդ դէպքը թէպէտ անչափ աղէտալի, բայց մեր փրկութեան դուռը դարձաւ:

— Աշնանային մի օր արևը մօտեցել էր արևմտեան հորիզոնին և շիկնած ճառագայթները սփռել համատարած բնութեան վերայ ու ոսկեգօծել թէ թաւ ծառերի սաղարթները և թէ բարձր սարերի կտարները: Աղբիւրներն անոյշ սիւգերի քաղցր վզողին ներդաշնակ խոխոջալով առաջ էին թաւալում մանրիկ կոհակները, որոնք գգուելով արևի վերջին ճաճանչները, ադամանդների մի ամբողջ փունջ դարձած հեզանազ պարերով սլտնում էին ջրերի հոսանքների հետ: Ախ, որքան երջանիկ են նրանք, մտածում եմ ես, որ չեն տեսնում այս լպիրշ «թիկնապահներ»ի երեսները և սահում են դէպի դալար մարմանտ, դէպի սար, դէպի ձոր:

Եթէ դու իմանալիր, յանկարծ ասաց ինձ աղբիւրը, թէ այս ոսկե ճաճանչների հետ ուրիշ ինչ տղմեր եմ գգուել, եթէ դու իմանալիր, թէ մեր առջևում մեզ ինչ անդունդ է սպասում, կամ ինչ ժայռերի ու մացառների հետ ենք կռիւ մղում, դու այն ժամանակ կը հասկանալիր, որ մեր ջրերի ամեն մի կաթիլը դառնում թեամբ զեղուած արտասուք է, մենք գնում ենք տուփ չիմանալով, թէ՛ մեզ ինչ պատուհասներ է սպասում և որ ամենացաւալին է, մեզ չէ վիճակուած նորից վերադառնալ մեր հայրենիքը:

Չճարիտ է խօսում աղբիւրը, մտածեցի ես և նրան մխիթարելու համար իմ տխուր դալալալիկը կցորդեցի նրա հեզիկ կարկաչին:

— Այդ միջոցին յանկարծ լսեցի իմ կնոջ դալալը, որ մերթ բարկացած, մերթ աղիողորմ ձայնով հնչեցնում էր արտի մի հեռաւոր անկիւնում: Ես շեշտակի սլացալ դէպի նա, ո՛հ, արիւնս բորբոքուեց ինչ որ տեսայ: Մի խումբ գարշակ կտցահարներ վազում են իմ կնոջ ետևից և կամենում են բռնել նրան: Կինս ինձ տեսնելուն պէս սլացաւ, ուղղակի թռաւ ու ընկաւ իմ գիրկը:

Ի՞նչ պատահեց քեզ, հարցրի նրան:

Ահա, նալիր, նրանք ինձ են հետևում, փախչենք, գնանք մեր բոլոր:

Կնոջս հետ թեւ թեւ տուած միասին փախչելն ու տուն հասնելը մէկ եղաւ: Հարևաններին ասացինք եկող կտցահարների մասին և դեռ մեր խօսքը չվերջացրած, յանկարծ նրանք երևացին:

Բաւական է նրանց ամեն լարշուրիւնը այսպէս լռութեամբ տանենք, ասացի ես և դրդեցի հարևաններին՝ դիմադրել դրանց և եթէ կարողանանք մինչև իսկ կոտորել:

Ամեն տեղից լսեցի խրախուսանքի ձայներ: Եւ կտցահարները հասած ժամանակ՝ արդէն հաւաքուել էին մեր արտոյտներից շատերը. թէ «կանայք» և թէ «տղամարդիկ»:

Անիրաւներ, գոչեցին նրանք և կամեցան ներս խուժել:

Նրանց այդ արդելուեց:

Ի՞նչ էք ուզում, առացի ես:

Ո՞վ է ձեզ իրաւունք տուել այդպէս ձայներով թնդացնել այս արտերը. գոչեցին նրանք:

Արտերը մերն են, ձայնն էլ Աստուծոյ տուած շնորհն է, պատասխանեցին մեր արտոյտներից շատերը:

Սուտ էք ասում, արտերը ձերը չեն, խրոխտաց

նրանց մեծաւորը և շարունակեց. հեռու կացէք, անդ-
գամներ, այս բոլորը մեզ են պատկանում, հեռու, թո-
ղէք ձեր բոյները, ձեր կանայքը, իսկ ինքներդ կորէք:
Անիրաւ, գարշելի, գոչեցին մեր կանայք:

Այդ միջոցին մեր անվեհեր արտոյտները իրար թե-
թեւի տուած իրար գիրկ բռնած, թափուեցին նրանց
վերայ և ոմանց ջարդելով, ոմանց վիրաւորելով փախց-
րին մեր երկրից:

Այնուհետև մենք վճռեցինք դրանց հետ միշտ
այդպէս վարուել, տեսնելով, որ այլպէս նրանք մե-
զանից ձեռք չեն վերցնում:

Սակայն այդ դէպքից յետոյ անցաւ քիչ ժամանակ
և ահա Բու իշխանի բարձրագոյն հրամանով սկսեցին
ազաւաների, կտցահարների, կաշաղակների և այլ խրմ-
բեր խմբերի ետևից, հրոսակների նման գրոհ տալ դէ-
պի մեր սուրբ հայրենիքը: Մենք այդ տեսանք և
երկիւղից ամենևին չերերացինք: Մեր վճիռը սուրբ
վճիռ էր: Վճռել էինք կամ միանգամայն ջնջուել կա-
պոյտ երկնքի ստուերից, անհետանալ անտարբեր աշ-
խարհի երեսից, կամ եթէ ապրել, ամենևին թոյլ չտալ,
որ այդ լախուռն, այդ գարշակ բուերն ու կտցահար-
ները մեր սուրբ, անարատ հողը պղծեն: Մեր վահանը
առ երկինք տածած յոյսն էր, մեր դրօշը հայրենիքի
սէրը, մեր գէնքը անյողդողդ հաւատը:

Հրոսակների այդ խմբերը զիւական կատաղութեամբ
թափուեցին մեզ վերայ և տեղի տուին արիւնահեղ կո-
տորածների: Հազարաւոր արտոյտներ թափեցինք մեր
նուիրական երկրի վերայ և ամենևին անձնատուր չե-
ղանք: Գոիւր տուեց մի քանի օր: Մեր զաւակների,
ամուսինների, քոյրերի, եղբայրների ու ծնողների ան-
բիծ արիւնով ներկեցինք մեր դաշտ, մեր արտ, մեր
սար, մեր ձոր և ամեն մի քար ու թուփ, որ պաշտելի

ու խնկելի են մեզ համար: Մեր պատիւը, մեր պան-
ծալի անունը աշխարհ փռեցինք և անզգամի առաջ հոգ-
ւով չընկճուեցինք:

Այնուհետև շատ տեսակ լուրեր ստացանք: Որպէս
թէ մեր դաւանակից այլ թուչուններ կամենում են մեզ
փրկել և ազատել այս դաժան դրութիւնից: Մենք էլ
վճռեցինք նրանց մօտ խնդրողներ ուղարկել և հայցել
նրանց օգնութիւնը: Եւ խոստումների ձայն շատ լսե-
ցինք, բայց գործի շաչիւն ամենևին:

Գ.

Այս և այն թուչունների օգնութիւնը խնդրողներից
մէկն էլ նուաստս էր:

Մենք՝ նախ զնացինք Արծիւ թագաւորի մօտ: Պատ-
մեցինք մեր դրութիւնը, մանրամասն ասացինք թէ ինչ-
պէս խլում են մեր ձեռքի ամբողջ վաստակը, մեր քրո-
տնքից բղխած պտուղը, ինչպէս տանջում, նեղացնում
են մեզ և մեր ամուսիններին և քոյրերին, ինչպէս կո-
տորում, այրում են մեր զաւակները և պղծում, աւե-
րում մեր այն ամենը, ինչ որ սուրբ, ինչ որ նուիրա-
կան է և այլն և այլն:

Արծիւը ամենայն մեծահոգութեամբ ընդունեց մեզ,
սիրտ տուաւ և խոստացաւ անպատճառ օգնել:

— Եթէ դուք մեզ չօգնէք, ասացինք մենք, եթէ
շուռ գաք այն երկնքից, որին նայում ենք թէ դուք
և թէ մենք, այն ժամանակ, հաւատացէք, որ մենք
կկուռենք միայնակ, մեր երակների արիւնը կթափենք
մինչև վերջին կաթիլը և կամ կազատուինք այդ բռնա-
կալ Բուից, կամ երկնքի առաջ մեր անմեղ արեան պա-

տասխանատուութիւնը թողնելով ձեզ վերայ, վերջ կը դնենք մեր ազնիւ և անբիծ կեանքին:

Ամենասրտաշարժ խօսքերով մեծափառ Արծիւը մը- խիթարեց մեզ և խոստացաւ անպատճառ օգնել և միան- գամայն ազատել բռնակալ իշխանաւորի ձեռքից:

Վերադարձանք: Նանապարհին պատահեցինք Սի- րամարգին, այն թռչունին, որ բովանդակ աշխարհը ապ- շեցրել է իւր գեղեցկութիւնով:

Այդ ուր էք գնում. հարցրեց նա:

Գալիս ենք ձեզ մօտ, յարգելի Սիրամարգ:

Ինչ մօտ ի՞նչ ունիք, ասաց նա մի առանձին քմա- հաճութեամբ:

Օգնութիւն, շեշտեց նա և խօսքն իսկոյն փոխեց, նայեցէք իմ փետուրներին, որքան գեղեցիկ են:

Նա բացեց իւր պոչի ծալքերը և գոյնզգոյն փե- տուրները ծածանեց օդի մէջ:

Ագռակների սովորութիւն է երբեմն սիրամարգի փետուրներ հագնելը, մենք մեր փետուրներն ունինք և շատ գոհ ենք նրանցից, բայց իմացէք, որ մեր սիրտը աւելի գեղեցիկ է:

Սակայն իմ փետուրները... ասաց սիրամարգը, մեր խօսքն ընդհատեց և հեշտասէր յաւէրժահարսի նման, առանց մի պատասխան տալու թողեց ու հեռացաւ:

Ա՛հ, հառաչեցինք մենք ակնապիշ նրա հետքը գննելով:

Նա իւր արտաքին պաճուճանքով շլացած ամենեւին չէր էլ կամենում մեր ձայնը լսել, ուր մնաց թէ մեր վէրքերը շօշափել և բժիշկ օգնական հանդիսանալ, ա- սաց ընկերներիցս մէկը և նորից մի խոր հառաչ արձակեց:

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը և ահա որտեղից՝ չիմացանք մեզ հանդէպ եկան ծանրաշարժ սագերը:

Բարև:

Բարև:

Ո՛ւր էք գնում. հարցրեց սագերից մէկը:

Բժիշկ որոնելու:

Ի՞նչ է, գլխացաւ ունիք:

Համարեա գլխացաւ:

Գլուխներդ խրեցէք սառը ջրի մէջ, ցաւն իսկոյն կանցնի:

Հմմ... Ժպտացինք մենք դառնութեամբ և ամեն ինչ լրջօրէն պատմեցի նրանց:

Օ՛, սիրելիներ, մենք ձեզ օգնել չենք կարող, մենք Հռովմն ազատեցինք՝ բաւական է, լաւ որ իմանաք այդ էլ «փոշմանել ենք», մեր երախտիքը մոռացել են:

— Եւ առանց «մնաս բարև» ասելու, սագերը խառ- նիճադանձ ձայներով թողին մեզ ու հեռացան:

Գնում ենք, գլխակոր, մտամոլոր: Սրտերիս մէջ բարակ թելերից ծործոր արիւն է կաթում. էլ ո՛ւմ գան- դատինք: Ծանր ու յուզիչ խոկմունքներում սուզուած, մոլորուած քալլերս առաջ ենք տանում և լանկարծ պա- տահում ենք Կարապին:

Բարև:

Բարև:

Ա՛խ, լսեցի ձեր մասին, հաւատացէք, որ շատ և շատ լացի. խեղճեր, խեղճեր, ի՞նչպէս էք դէմ կենում, անխ, որքան ծանր է, որքան դառն. ասաց կարապների աւագը և երկար վիզը տատանեց աջ ու ձախ:

Տանում ենք, յարգելի Կարապ, ի՞նչ անենք, եթէ ձեզ պէս զօրեղ հարևանները մեզ օգնեն, այն ժամա- նակ իհարկէ մեր այս անարգ լուծն էլ քիչ կըթեթեւանայ: Չշմարիտ է, ասաց Կարապը, ես ինքս մտածում եմ. անխ, շատ եմ ցաւում, շատ: Դուք հաստատ լոյս ունե- ցէք, որ այդ անիրաւները եթէ մի օր երևան մեզ մօտ,

նրանց խսկոյն կիսեղդենք մեր լճակների մէջ: Ա՛խ, ցաւում եմ, շատ: Դէհ, մնաք բարեւ, մենք կանենք, կանենք:

Կարապի պատասխանն էլ այս էր, նրա հասցնելի օգնութիւնն էլ այսպէս էր:

Ո՛չ, մեր յոյսը միայն մեզ վերայ լինի, ասաց ընկերներն մէկը արտասուախառն ձայնով:

Այո՛, մեզ վերայ. ձայնակցեց նրան մի ուրիշը:

Տխուր, աչքերս արտասուքով լճացած, մինչև իսկ քաղցած, գնում ենք լուռ, անտարբեր բնութեան գրկում, մեր մտքերը սաւառնում են դէպի դարաւոր անցեալը և սրտներիս ճնշող արիւնը կաթ կաթ մեր աչքից գլորում: Ոչ մի տեղից չենք լսում սրտառու ձայն, ոչ մի տեղից չենք տեսնում մեկնած կարեկից ձեռք. ակ, երկինքն էլ լուռ, անխօս ականատես է մէկի հրեշտանքին և հազարաւորի լացին: Ո՛վ երկինք, երբ պէտք է տեսնես մէկի ընկճուիլը և դրանով հազարաւորի բարձրանալը:

— Այսպիսի թախծալի և մաշող մտորումներով գրնում ենք: Մտերի բաղտն ենք տեսնում, շատերի ուրախ ժպիտը և աւելի յուզւում ու աւելի վառւում:

— Անբաղտ իմ հայրենիք, որ մեղքիդ համար կրեցիր ճակատիդ՝ այդ դառնութեամբ զեղուած ու թոյնով ներկուած գիրը, որ յանցանքիդ փոխարէն այդ անարգ շղթաները ժառանգեցիր տարաբաղտ որդոցդ համար, աս, ինչո՞ւ մի ընդհանուր խիղճը չհանեցիր սրտիցդ և ապրատ այս արարածների մէջ չպահեցիր իրաւունքներն ու պապերի թողած բոյները, որ դեռ ժպտեց անարատ ստինքդ վայրենիների ապաստան շինել և պանծալի անունդ նշաւակի առարկայ դարձնել: Ո՛ւր են տաճած յոյսերդ: Մէկն զբաղուած է իւր զարդարանքով, մէկն իւր ջրարշաւով, միւսն իւր պալատ-

ներով և նրանցից ոչ մէկի սրտում արձագանք չի լըսւում թշուառ որդւոցդ հառաչներին:

Այսպէս՝ դառնութեամբ զեղուած ու վառուած մըտածում էի ես, երբ յանկարծ իմ յանդիման եկաւ ընդարձակ մի ծով: Ծովի ափին, ահագին տարածութեան վերայ թափուած բազմաթիւ բոյներ: Ահա մէկ տեղ բուերի մաքուր երամներ, ահա և մեր արինակից արտոյտները: Անշուշտ այստեղ է մեր տէր Բուրի ապարանքը, որտեղ նա գիշեր ցերեկ պահուած է և չգիտէ թէ դրսում ինչ է կատարւում, կամ եթէ գիտէ տալիս է մոռացութեան:

Մենք մտանք այդ հարկու վայրը, որտեղ այնքան բոյներ կան ընկած: Առ ժամանակ մենք ապշել էինք, չգիտէինք թէ ինչ տեղ է այս, բայց երբ մենք հարցրինք, մեզ ասացին, որ սա թռչնոց քաղաք է և իսկապէս այստեղ է ապրում մեր տէր՝ Բուն:

Այս լաւ է, մտածեցի ես և իսկոյն մտաբերեցի, որ այստեղ է և մեր արտոյտների ընդհանուր ներկայացուցիչը: Նախ պարտք համարեցինք գնալ նրա մօտ: Ա՛խ, նրա անունը, որ այնքան սիրելի է դարձել մեր բոլոր արտոյտների մէջ: Ո՛րքան մեծ փափագով էի ուզում նրան տեսնել: Նա, որ մեր ընդհանուրիս հայրն է, կատարելապէս փոխարինում է մեր երկու անմահ և պաշտելի հայրերին, որոնցից մէկը ապրում է մեզանից քիչ հեռու «մեծ սարի» ստորոտում, իսկ միւսը, մեր չար բաղտից, արդէն կնքել է իւր երկրայինը և հանգիստ պառկում է բնութեան լուռ, խոնաւ գրկի մէջ:

Բաղտի բերմունքով գնացի և Հայր Արտոյտին տեսայ: Երբ մեր երկրի դրութիւնը պատմեցի նորան, նա սաստիկ տխրեց և խրոխտահալեաց աչքերից արտասուքն ոռոգեց զժգունած այտերը: Ա՛խ, որքան խանդ, որքան աւիւն կար նրա մէջ: Առ ժամ լուեց և ապա-

դարձաւ և սրտաբեկ ձայնով ասաց. հանգիստ եղէք, քիչ է մնացել, շուտով կ'լսենք փրկութեան օրհներգը, ահա և մեր արշալոյսը բացուած է, շուտով կ'ծագի և մեր արևը:

Գ.

Հետևեալ օրը սոսկալի օր էր: Բու իշխանի այդ ահագին քաղաքը պատերազմի դաշտ դարձաւ: Թէ բուեր, թէ կոցահարներ և մինչև իսկ վայրագ ագռաներ ու կաշաղակներ թափուել, կոտորուած էին մեր արտոյտներին: Արիւնը գլխիս խփեց, նետուեցի նրանց մէջ և մի քանի ժամուայ ընթացքում մի շարք կոցահարներ ու բուեր անշնչացրած գլորեցի գետնին: Խօսքեր պէտք է ունենալ ճշտիւ նկարագրելու այն ահեղ մարտը, որ մըղում էին մեր փափկասունները այդ լպիրշ անօրէնների գէմ: Բուի այդ ահուելի քաղաքը ամբողջովին արիւնով ներկուեց: Ինձ թուում էր թէ՛ մեր պանծալի պապերի ուրուականները շրջում էին այդ տեղերում և ամենքին էլ դափնեայ պսակներ մեկնում: Բուն, որ աչքերը ծածկած, իւր ապարանքի մէջ պահուած, դուրս չէր գալիս, լսեց մեր քաջարի արտոյտների կուր, սարսափեց և քանի արևը իւր պայծառ ճառագայթները չէր սփռել աշխարհի ամենամութ անկիւնները, նա իսկոյն հրաման արձակեց և յայտարարեց, որ մենք ազատ ենք, որ այլ ևս մի կոցահար, մի կռուակ կամ մի այլ ժանտ թուռն իրաւունք չունի մեզ նեղացնել, մեր մագին անգամ գիպչել: Այդ խոստումին թէպէտ շատ էլ չհաւատացինք, բայց այլ ևս շատ երկիւղ չունեցանք: Մենք արդէն սովորեցինք կռուելը և մինչև իսկ վճռեցինք կռուել, մինչև ձեռք կբերենք ազատ կեանք, ազատ իրաւունքներ և Աստուծոյ շնորհաց լոյսի հանգիստ վայելումն:

Բայց և այնպէս տէր Բուի տուած այդ ծաղկէ մի փնջովն էլ բաւականացած վերադարձանք մեր հայրենիքը: Հարիւր հազարաւոր արտոյտներ, որ տարագիր էին եղած աշխարհի այս և այն անկիւնները, նոյնպէս վերադարձան իրանց տեղերը:

— Գնացինք հայրենիք: Ահ, թնչ հայրենիք: Ոչ միայն մեր բոյները չկային, այլ և նրանց հետքերն անգամ անհետացել էին: Ամենուրեք խոպան, ամենուրեք փլատակ, ամալի և ամեն անկիւն արիւնոտ: Մենք նախ և առաջ մեր արիւնակիցների բոլոր դիակները իբրև սուրբ մասունքներ, լանձնեցինք հողին և նրանց գերեզմանները դարձրինք ուխտատեղի: Ապա սկսեցինք նոր բոյներ շինել, ամեն տեղ նորոգել, ծաղկեցնել և մեր ազատուած հայրենիքին նոր կեանք, նոր շունչ տալ և նոր պաճուճանքով զարգարել նորան:

— Սակայն բռնութեան կապանքները հազիւ ջախջախուած, բռնակալի ձեռքից հազիւ ազատուած, սկսեցին նոր ցեցեր երևալ, այն էլ գոթադատաբար ուղղակի մեր միջից:

— Այս և այն կողմից արտոյտներ եկան: Դրանց մասին ամենևին չէինք լսել, ոչ մի տեղ չէինք տեսել, բայց եկել էին և ամեն մէկը իրան այս և այն տեղի իշխան էր համարում, այս և այն բոյնի գլխաւորը և այլն և այլն: Եւ ոչ մէկն էլ նրանցից համեստ պատառով չէր բաւականանում, միշտ ձգտում էին գէպիբարձր, գէպի վեր: Մէկն ասում էր, որ ինքը իմաստուն մարդ է, որ մեզ համար շատ է խօսել, շատ է գրել, մի ուրիշը բացականչում է, որ ինքը հարուստ էր, ունեցածը փչացրել է մեզ համար, իսկ շատերն ուղղակի գոռում էին, որ մենք տգէտ ենք, լիմար ենք և իրանք եկել են մեզ կառավարել և լուսաւորել: Խօսքով առաջ բուերն ու ագռաններն էին մեզ նեղացնում, տանջում,

չարչարում, վերջն էլ այդ անառակները հանդէս եկան: Մեր արիւնակիցներն էին, բայց անառակ արիւնակիցներ: Այնու ամենայնիւ, դրանք ոչ մի նպատակի չկարողացան հասնել, վասն զի մենք արդէն շատ լաւ ճանաչում էինք գործողին և խաբեբային: Մենք դրանց փախցրինք և մեր երկրի ղեկը յանձնեցինք ազնիւներին, խելօքներին և իսկական գործողներին: Խաբեբաների դիմակները պատռեցինք և մեր ձայնը բարձրացրինք յօգուտ մեր հայրենիքի, յօգուտ հայրենակիցների:

Ե

Սյդ օրից անցաւ ուղիղ տասը տարի: Մի գեղեցիկ օր լուր առանք, որ Բու իշխանը հոգևարքի մէջ է և նրա դաւանակից ստորագրեալները սաստիկ կոտորած են մղում իրար դէմ և մինչև իսկ պատրաստուած են աւերակ դարձնել տէր Բուի ապարանքը և նրա ամբողջ իշխանութիւնը:

Կռուի հետևանքը այդպէս էլ եղաւ: Բու իշխանը տապալուեց. իշխանութիւնն իսպառ փչացաւ, նրա ամբողջ երկիրը բաժին-բաժին եղաւ և անցաւ աշխարհի երեսին ապրող այս և այն թռչունների ցեղերին: Մեր երկիրը, որ արդէն սկսել էր ծաղկել, ժպտաց, անշուշտ յոյս տալով, կարճ ժամանակում միանգամայն փայլելու: Մենք կոցահարների, ագռակների և միւսների հետ ներողամտութեամբ վարուեցինք, ջանալով նրանց ևս հանգիստ, խաղաղ և աշխատասէր կեանքին սովորեցնել: Մեզ հարկաւոր էր իշխան և վճռեցինք ազնիւ իշխանագուններից մէկին հրաւիրել: Մեր վճիռները շուտ էին կայանում:—Վճռուեց Բագէ իշխանին հրաւիրել: Սյդպէս էլ եղաւ: Սյդ բաղձանքին էլ հասանք:

Մի օր ամպրոպի ձայնով աշխարհը դղրդաց և աշխարհի ամեն անկիւններից սկսեցին մեր գլխին տեղալ աւետեաց ուրախավառ ողջոյններ: Մեր երկիրը հետզհետէ դրախտի պատկեր ստացաւ: Ես, նուաստս, վալելում էի Բագէ իշխանի խորին համակրութիւնը և քիչ ժամանակից յետոյ դարձայ նրա աւագ ատենադպիրը: Հարկ եմ համարում հազարաւոր շնորհաւորութիւններից գէթ մի քանիսը կարդալ, որոնք ուղարկուած են այս և այն թռչունների իշխաններից և որոնք բնորոշում են նրանց՝ սկզբում և վերջում բռնած դիրքը: Ահա նրանք:

1) Սրտի խորին բերկրութեամբ շնորհաւորում եմ Զեզ Զեր գահի նոր շունչ առնելու առթիւ: Յուսով եմ, որ մեր երախտիքը չէք մոռանալ: Մենք որքան կարողացանք, արինք, այսուհետեւ էլ արէք դուք որքան կարող էք:

Միշտ Զեզ բարեկամ Արծիւ:

2) Ա՛խ, երանի մի այնպիսի գրիչ ունենայի, (լաւ լսեցէք) որ ինքն իրան գրէր իմ սրտի անկեղծ զգացմունքները (կեղծաւոր), բայց իմ ժողովուրդը այդ էլ կստեղծէ, միայն ուզում եմ ասել, որ շատ և շատ ուրախ եմ, խնդրում եմ բարեհաճէք ինձնից փետուրներ տանել, յուսով եմ ինձ չէք մոռանալ, մանաւանդ պարահանդէսների, առաւել ևս դիմակահանդէսների ժամանակ:

Զեր սիրահեղ Սիրամարգ:

3) Ա՛խ, որքան ուրախ եմ, որքան: Եւ ձեզ լաւ լայտնի է, որ մենք Զեր անկեղծ ցաւակիցն ենք եղել: Որտեղ խեղճերին օգնել էր հարկաւոր, մենք չենք զլացել և մենք կշարունակենք այդպէս լինել, մանաւանդ ձեզ համար. խնդրում եմ իմ աղջիկն հարս առնէք, մենք խնամի կդառնանք և

ԼՈՒՄԵՑ Ե.

իրար հետ աւելի սիրով ու աւելի լարգանքով կը լինենք: Կարծեմ իմ ասածները պարզ են և անկեղծ:

Ձեր հրաւերին սպասող Կարապետ:

4) Հռովմի պահապաններս մեր գլխաւորով հանդերձ ողջունում ենք Ձեզ՝ Ձեր յաղթութեան առթիւ, եթէ իմանալիք, որքան արտասուք ենք թափել Ձեզ համար, որքան ճանճեր ենք փչացրել և որքան էլ ջրեր, լճակներ ենք պղտորել, մեր երախտիքը չմոռանաք: Գիտեմ, որ դուք բարի էք:

Ձեր աղօթարար Սազ:

5) Մենք գիտէինք, որ Դուք պէտք է յաղթէիք և մի օր պէտք է այս փառքին հասնէիք, ուստի և Ձեր գործերի մէջ սկզբում չխառնուեցինք, սակայն այժմ յուսով եմ անկեղծ բարեկամներ կ'լինինք և իրար չենք մոռանալ:

Ձեզ յարգող Կարապետ և Սարեակ:

6) Ես մի քանի անգամ վազեցի Ձեզ օգնելու, չկարողացայ հասնել, մի անգամ էլ ճանապարհին ընկայ գարեջրի տակառը և շատ ուշ դուրս եկայ, այսուհետև մենք միշտ բարեկամ կ'լինինք:

Ձեր խոնարհ ծառայ Բաղ:

Իսկ ինչ մնում է սոխակներին և ծիծառներին՝ նրանք անձամբ թռան մեր արտոյտների մօտ և լայտնեցին իրանց անչափ ուրախութիւնը: Որ նրանց փափայանքն ու ողջագուրանքը անկեղծ էին, այդ ճիշտ է, վասն զի մենք նրանց լաւ գիտէինք:

Բազէ իշխանի հրամանով մի մեծ խնջոյք պատրաստուեց, որին մասնակցեցին աշխարհի ամեն կողմից եկած արտոյտները: Սեղանի բարձր կողմում նստած էր ինքը Բազէ իշխանը, իսկ նրա աջ ու ձախ Սոխակն ու Ծիծառը. ապա կարգով բոլոր նշանաւոր արտոյտները:

Թէ լաւ ուտում էին ու խմում և թէ տաք-տաք ճաշեր արտասանում:

Շատերը խօսեցին: Խօսեց և Սոխակը և իւր թողիչ խօսքերով ամենքի վերայ թողեց դիւթիչ տպաւորութիւն: Երբ երկար «կեցցէ»-ն դղրդաց, նա խօսքը վերջացնելով դարձաւ նուաստիս և ցասաց. լիշում ես, Արտոյտ եղբայր, ես մի օր քեզ խօսացի թէ՛ «երբեմն մէկի մահը միւսին ազատութիւն է»:

Այո՛, ասացի ես և աւելացրի. բոլոր օգնողներին շնորհակալ ենք, բոլորի անուններն էլ, իրանց բարի գործերով հանդերձ, այս օրուայ անցքի հետ, մեր արտոյտների պատմութեան մէջ ոսկի տառերով կտպուին:

ԹՈՒՄԱՆԷ

